

הריג־וֹדָה סְמָהִיטָא היא גם יצירה ליטורגית שהכוהנים שרו בעת הפולחן הַיָּדִי, כדי לעורר את האלים לפעולה. אף על פי שיש בה אזכור של כמה טקסים, יש בה למעשה מידע מועט על מנהגי הפולחן, הלכותיו ותכליותיו. הניסיונות לתאר את הפולחן בתקופת הריג־וֹדָה מבוססים בדרך כלל על השוואה לפולחנים המתוארים בספרות הפולחן שחברה לאחר תקופה זו, אם כי איננו יודעים אם ספרות מאוחרת זו משקפת את מנהגי הפולחן שהיו נהוגים בה (Jamison and Witzel 1992: 30-32).

המונח הַיָּדִי "טקס" או "טקס קרבן" (yajña) הוא שם כללי לטקסים ולפולחנים שהיו נהוגים בתקופת הריג־וֹדָה ונערכו ברשות היחיד וברשות הרבים. אחד המאפיינים הבולטים של מנהגי הדת והפולחן הַיָּדִי, העומד בניגוד לאלה שהתפתחו בהודו באלף הראשון לספירה, הוא לדברי סטפני ג'יימסון, "העדרם המוחלט של מקדשים ובניינים אחרים המוקדשים באופן קבוע לקיום המעשה הדתי". כלומר, לא היו מרכזים פיזיים לביצוע הטקסים. יתר על כן, "גם אין כל עדויות לאיקונים או לפסלים המייצגים את האלים ואת תכונותיהם". ג'יימסון מאפיינת את הדת הַיָּדִית כ"דת ניידת אידאלית", מאחר "שהליטורגיקה נשמרה בזיכרונם של האנשים שעסקו במלאכת הפולחן; הכלים היו זהים או דומים לכלים שנזקקו להם בחיי היומיום, והטקס בוצע בכל חלקת אדמה שנמצאה מתאימה" (Jamison 1991: 16-17).

הטקסים נערכו באתרים ובמזבחות זמניים שהוכשרו במיוחד לכך. המזבח עצמו היה תלולית עפר מוגבהת ומשוטחת בצורות שונות שרופדה בעשב וכונתה "מושב העשב" או "מושב הטקס" (sadas), מעל זירה זו הוקמה סככה ובה ישבו הכהנים, פטרון הטקס (yajamāna) ואשתו. היו גם טקסים מפוארים שהשתתפו

בהם עשרות ולעתים אף מאות כוהנים, ונזכחו בהם בהמות רבות ואכלו בהם ארוחות טקסיות.

אף על פי שבתקופת הריג־וֹדָה היתה האסטרונומיה (ואף האסטרולוגיה) עדיין בחיתוליה ולכן גם לוח השנה, הטקסים נערכו בתקופות ובמועדים קבועים פחות או יותר (Yano 2003: 377-380). מן המזמורים המוקדשים לשמש ולתופעות הטבע ניתן ללמוד שכבר היה ידע רב בנושא, אם כי אין בהם ביטוי שלם למידע שיטתי ומקיף על תנועת גרמי השמים, תקופות השנה ולוח השנה. הטקסים היו כפופים למחזוריות הזמן, לעונות, לסדר הימים והלילות והחודשים. טקסים מחזוריים יומיים נערכו עם עלות השחר או השקיעה, אחרים נערכו בשעה שהירח היה במילואו או בעת זריחתו, או בחילופי עונות השנה. משך טקסי הקרבן היה לעתים שעות, ולעתים ימים, שבועות ואף חודשים ארוכים, ולעתים אף יותר משנה תמימה.

שני המרכיבים המרכזיים של הטקסים בדת ובפולחן הַיָּדִי היו האש ומיץ הסוּמָה. עובדה זו בולטת במיוחד במזמורים הרבים לאל האש אַגְנִי ולאל סוּמָה, המייצגים האלהה של המרכיבים האלה. בטקסים הוקרבו זבחים מן החי, כגון כבשים, עזים, בקר וסוסים, וגם הוכנו והוקרבו לאש או לאלים מנחות (havis) אחרות, כגון חמאת נסך, חלב, ומנחות מפרי האדמה, כגון אורז ורקיקי שעורה.

תכליתם של טקסי הקרבן היתה רווחת האדם, שלומו וביטחונו, עושרו ושגשוגו. בשעת הטקס הוזמנו האלים להסב עם המקריבים בזירת הטקס ולחלוק עמם את המנחות. טקסי הקרבן האלה היו עסקת חליפין שהגדירה את מערכת היחסים בין האדם לאלים. האלים פויסו במנחות ובזבחים ובתמורה גמלו לאדם בהישגים חומריים וצבאיים, תהילה, עוצמה, רווחה, שלום, צאצאים וכדומה. במובן זה היחס של האדם לאלים היה אינסטרומנטלי, יחס של כדאיות ותועלתנות לכל דבר. המקריב ציפה לטובות הנאה

מן האלים בתמורה לקרבנות שהעלה להם.
עם השתכללות טקסי הפולחן הודי נדרשה בקיאות ומיומנות בסדריהם ובהלכותיהם המורכבים והמסובכים, מעין התמחות והסמכה מקצועית. לכן היו התקנתם ועריכתם של טקסים אלה בהדרגה לנחלה הבלעדית של הכהונה ורק לכהנים ששימשו בקודש (R̥vij, המקריב במועד, בקביעות) הותר לערוך אותם. הן הטקסים הציבוריים הן הפרטיים נערכו בדרך כלל מטעמו של מיטיב, מקריב או פטרון הטקס, שהיה איש עשיר, מלך או נסיך שציפו לקבל מתנות, רכוש וכיוצא באלה.

בעבודת הפולחן השתתפו ארבע קבוצות של כוהנים אשר לכל אחת היתה התמחות מיוחדת במלאכות הטקס השונות. הקורא או הזובח (Hotṛ) היה אחראי להשמעת מזמורי שבח מתוך הריג־וֹדָה (Sāmhitā) לאל שלמענו נערך הטקס; השמש או השרת (Adhvaryu) היה אחראי לצד המעשי של הטקס, שנקבע ותוכנן על פי הוראות נוסחי הפולחן בריג־וֹדָה: מדידת והכשרת המתחם שבו נערך הטקס, הכנת והדלקת האש, סחיטת מיץ הסוּמָה; תחיתו היה השְמִיטְרִי (Sāmītr) שהיה מופקד על הכנת הזבח: שחיטה וביתור הבהמה. הזמר (Udgātṛ) היה אחראי לליווי המוזיקלי או לניגונים על פי לחנים מהסָאמָה־וֹדָה. לכל כוהן אחראי היו שלושה עוזרים. נוסף על שלושת הכוהנים הראשיים השתתף בטקס בְּרָאֶה־מָנָה (Brāhmaṇa), כוהן בעל מומחיות ומיומנות וידיעת הכללים הכרוכים בטקס לפרטיהם ודקדוקיהם. תפקידו היה לשבת בשעת הטקס לצד הכוהנים האחרים ולעקוב בשתיקה אחר פעולותיהם, לדאוג לביצוע נכון של הטקס ולציין לעצמו סטיות, שיבושים או פגמים שקרו במהלך עבודתם ולתקנם בשתיקה בלבד.

למרות מעמדם הבלעדי של הכוהנים, עושרם הרב, עוצמתם החברתית והפוליטית וכבודם הציבורי, תפקידיהם היו כרוכים באחריות כבדה ואפילו בסיכון רב שאין להקל בהם ראש. הם נטלו על עצמם את האלימות הבסיסית ואפילו את הרוע הכרוכים

בהקרבת קרבנות. לדעת היסטורמן, בכל הטקסים והפולחנים הודים היה טבוע יסוד של אי־ודאות. התרשלות במילוי הטקס וסטייה כמלוא הנימה מפרטיו, הלכותיו ודקדוקיו היו הרות גורל, מאחר שהן היו עלולות לפגוע בסדרי העולם ולשבש את המערכת ה"טבעית" וההרמונית של יחסי הגומלין בין המקריב לאלים. האלים היו עשויים לדחות את הקרבנות, המנחות והביכורים ולהמיט על האדם פורענות, צרה ופגע במקום לגמול לו בשכר, בשגשוג ובעושר (Heesterman 1985: 84-88).

מסורות הפולחן ההינדואיות עברו תמורות מפליגות מאז ימי הריג־וֹדָה. חרף קדושתה וחשיבותה של היצירה בהיסטוריה של ההינדואיזם והתרבות ההודית, רוב טקסי הפולחן הודים וטקסי הקרבת קרבנות התיישנו במרוצת השנים ואינם נהוגים עוד בימינו. אולם למרות זניחת הריג־וֹדָה, הפיכתה לסמלית במידת מה, למעין קליפה בלבד, מורשתם של תכני היצירה ושל מנהגי הדת והפולחן הודים ניכרת עדיין בתפיסות ואמונות שונות. הוא הדין בפולחנים הציבוריים הרבים הנהוגים כיום במקדשים הפזורים ברחבי תת־היבשת, במנהגי פולחן של אירועים או מועדים דתיים, בטקסי הקרבת קרבנות הנהוגים עדיין בכמה אזורים בהודו.

רעיון בריאת העולם כטקס קרבן ראשון מופיע במזמור זה כבמזמור 10.90. כאן המקריבים הם כל האלים וגם בני אדם חכמים, אבותיו של הדובר, המוזכרים בבתי האחרונים של המזמור. במזמור 10.90 מסופר שהאלים הקריבו את פורושה, ביתרו את גופו, ויצרו את עולם ומלואו מאיבריו. כאן מסופר שהוקרב אל, מבלי לציין את שמו. לדעת סְאִינָה, מדובר באל פְּרָגְ'אפְּטִי, המשמש מקריב וקרבן כאחד. הוא משווה את המילה "אדם" (pumān) ל"אדם הבראשיתי" (ādipuruṣa), כלומר פורושה. בריאת העולם משולה כאן לאריגה בנול, כנראה נול קרקע שהיה נפוץ בחברות נוודיות ונמצא עדיין בשימוש בימינו (למשל בקרב השבטים הברדווים בדרום הר חברון). שיטת האריגה היתה בסיסית ופשוטה: קצה אחד של חוטי השתי נקשר ליתדות או למוטות שנתקעו בקרקע והקצה האחר למותני האורג. ככל שהתקדמה מלאכת האריגה והארג התארך, נאלץ האורג לשבת עליו כדי שיוכל להעביר באמצעות הבוכייר את חוטי הערב בין חוטי השתי – מכאן הקריאה "ארגו הלך ושוב", כלומר ארגו קדימה ארגו אחורה.

המשורר משווה את חלקי הנול השטוח ואת חוטי האריגה לחומרי הגלם של טקס הקרבן הַנְּדִי. רעיון חשוב זה עומד בבסיס ההשוואה בין זבח בריאת העולם כמעשה אריגה במישור הקוסמי ובין עריכת הטקס כמעשה אריגה במישור הארצי. הזיקה בין הכוחות הקוסמיים לכוחות האנושיים המתלכדים לטוויית החוטים ולאריגת הבד מוצגת במטפורה של בריאת העולם והמשכיותו: "מלאכות שמים" (deva-karman), מעשה פולחן לאלים, עבודת האלים) משולות לחוטים, והאבות המקריבים לאורגים, הנעימות (sāman, וגם מזמורי הַסְאִמָּה-הַנְּדִי) מדומות לבוכייר, או ל"סירה" הנושאת את הכוש.

המוטיב של בריאת העולם ושימור סדרי בראשית כמעשה אריגה בנול משווה את המציאות למארג צפוף של חוטי שתי וערב סמויים מן העין, המחברים וקושרים זה לזה את פרטיו וחלקיו הרבים לאין ספור של העולם. הבריאה וקיומה המתמשך נתפסים אפוא כדבר פגום או פרום, שבני האדם עמלים יומם ולילה לתקנם ולשמור על שלמותם בטקסי הפולחן באמצעות חיבורם וצירופם זה לזה. פְּנִיקָר מציין כי בספרות הַנְּדִית המאוחרת יש הסברים לזיקה בין פעולת האריגה למעשה טקס הקרבן. בְּאֶטְהֶרְנָה-נְדִי, למשל, מצוי סיפור על שתי עלמות, אחת מסמלת את היום והשנייה את הלילה, המחוללות סחור-סחור ואורגות ללא הפוגה את החומר שהעולם עשוי ממנו. כך הן מפיצות את כל צבעי המציאות ברחבי היקום (Panikkar 1994: 356). בתורה זו, בני האדם והאלים עמלים זטורחים על שימורם של הקוסמוס ושל התרבות והחברה האנושית בטקסי הפולחן. אם יפסיקו יום אחד את מלאכתם יתערערו ויתמוטטו האדנים התומכים את סדרי העולם.

הדובר תוהה מה היו מידותיו של המזבח ומה היתה הגדרה שהקיפה אותו. ידוע שהגדרה היתה עשויה שלושה שבטים לחים שהונחו סביב לאש המזבח, כדי לתחום אותה ולחצוץ בין המזבח לסביבתו, וגם למנוע את התפשטות האש. הוא גם שואל מה היתה המנחה ומה היו מרכיביו המילוליים והמוזיקליים של הטקס – המזמור, הלחן והמשקל – בשעה שהאלים העלו לקרבן את האל, שהיו מאז ולהבא לאות ומופת לחכמים בני אנוש. בתשובה לשאלה האחרונה מוזכרים האלים אַגְנִי, סְוִיטֶר וסוֹמָה והכוהן פְּרִיֶהֶסְפְּטִי, וכן מִיטְרָה, נְרִינָה ואִינְדְּרָה, אשר לכל אחד מהם הוצמד משקל ממשקלי השיר הַנְּדִים.

פְּנִיקָר (Panikkar 1994: 356) סבור שכאן המקור לסיפור האופֶּנִישְׁדִי, המספר כי בשעה שהאלים פחדו ממוות (mr̥tyu), הם הסתתרו ומצאו מחסה בתוך שלוש נְדוֹת והתכסו (acchādayam) במשקלי השיר (chandas). מוות ראה אותם בתוך המזמורים (Rg),

בלחנים (Sāman) ובנוסחי טקס הקרבן (Yajus) כמו שרואים דג במים. כאשר גילו זאת האלים הם הגיחו ממחבואיהם וחדרו לקול (svaram). כאשר אוחזים במזמור, בלחן או בנוסח הקרבן הוא משמיע את הצליל אום – צליל בן אלמוות חסר פחד. כאשר נכנסו האלים לצליל בן הברה אחת זה היו גם הם לבני אלמוות, חסרי פחד. לכן אדם היודע זאת והוגה אום נעשה גם הוא בן אלמוות (Chāndogya Upaniṣad, 1. 4. 2-5).

בחלקו השני של המזמור מוזכרים החכמים (הרישים), אבותיו הקדמונים של המשורר, שערכו את טקס הקרבן השני ששימש מופת לצאצאיהם. "אנשי הבינה", שבאו אחרי החכמים, נהגו כמנהג אבותיהם. המקריבים שבים ומבצעים את טקס הקרבן הבראשיתי, שהוא האב־טיפוס לטקסים הבאים. לדעת חונדה, "כמו כל מוסד, טקס הקרבן ההיסטורי מניח מראש טקס קרבן מיתי מקורי ומופתי אשר הוא מעתיק אותו" (Gonda 1975: 85). תפיסה זו מתאימה לטענתו של מירצ'ה אליאדה, כי "חפץ או פעולה נעשים ממשיים רק במידה שהם מחקים או חוזרים על ארכיטיפ". היינו המודל המיתי הארכיטיפי, "הדגם המופתי" של מנהג או פולחן כלשהם, נעשה ממשי רק באמצעות החיקוי או החזרה עליו או באמצעות ההשתתפות בו. הוא מתגשם שוב ושוב בפעולה אנושית תרבותית־דתית, במסורת ובאורחות חיים חברתיים ופוליטיים (אליאדה 2000: 38, 45-46).

- 1 בהמתח טקס הקרבן בחוטים מפל צד, במאה ואחת מלאכות שמים נמתח. האבות האורגים, בשבתם על הנול, קוראים "ארגו הלוח ושוב".

2 האדם מתיר את החוט ומותח אותו. האדם פורש אותו על כפת השמים. היתדות האלה חזקו למושב הטקס. הם עשו את הנעימות לבכירים.

3 מה היו התבניות, המדה, החבור? מה היתה חמאת הנסך, ומה הגדרה? מה היו המשקל, המזמור, המהלל, עת הקריבו כל האלים את האל?

4 גאיטרי היה לרעו של אגני, סויטר השתדף עם אושני, סומה, המהלל במזמורים, עם אנושטובקה, בריהטי חזק את קולו של בריהספטי.

5 ויראג' נקבע למיטרה וורונה, טרישטובקה הקצה ליומו של אינדרה. ג'גטי חדר לתוך כל האלים. כמנהג הזה נהגו החכמים בני האנוש.

6 כמנהג הזה נהגו החכמים בני האנוש, אבותינו, בהוצר טקס הקרבן בימי קדם. בעיני רוחי, בתזוני, אני רואה אותם, את אלה אשר ערכו את טקס הקרבן בימי קדם.

7 שבעת החכמים האלהיים שנו יחד עם המזמורים, המשקלים והמופתים. בראות אנשי בינה את דרכי הקדמונים, הם אָחזו במושכות כרכבים.